

SÜMEGI GYÖRGY (1947) Budapest

SÜMEGI GYÖRGY

Adalékok az erdélyi 1943-as magyar képzőművészethez

Nemcsak a könyveknek, a fontos leveleknek is megvan a történetük. Az itt következőnek ráadásul egészen sajátosan a történelem (egyesületi és köztörténeti) szabta meg az egyedi históriáját. Fennmaradását pedig a másodlagos fölhasználó rácsodálkozásának köszönheti. Kosztándi Jenő (1930–2017) festőművész-hallgató a kolozsvári Múcsarnok épületében – amelyet a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola használt – jutott a levél másolatához. A hogyanról ő maga tudósít évtizedekkel későbbi levelében: „Én diákja voltam a Ion Andreescu főiskola festészeti szakának, nem sokkal a háború után, 1952 körül. Akkorjában a papír nem korlátlanul állt rendelkezésünkre. A mindennapi krokizás egyik gondja volt ez. A Múcsarnok takarítónője segített. A kiselejtezett papírhalmazt nekünk adta, mondván, hogy az egyik fele tiszta, és lehet rá rajzolni. Ebből a kidobott tömegeből kaptam én is. Egy részét még akkor fölhasználtam, jegyzetelésre is, az akkori tanügyi program szerint. A hátoldalán látható szöveg ennek példája. Akkor nem figyeltem rá, mire írok valójában. Most már tudom. Már elég idős vagyok (84 éves), papírjaimat rendezgetve idén, 2013 júniusában ez a kis csomag újból a kezembe akadt. Most már alaposan átvizsgálva döbbenem rá, milyen fontos dokumentum birtokában vagyok.”¹

Kosztándi Jenő a takarítónőtől másodlagos fölhasználásra kapott papírokat használta, ám a köztük lévő Kós–Szolnay-levélmásolat hátoldala üresen maradt. Több mint hat évtized eltelt a főiskolás évei óta, amikor egyáltalán fölfedezte, nyilvánvalóvá vált előtte a kapott papír dokumentumértéke. A 2013-ban keletkezett s a „Széchényi Könyvtár Levéltárának” címzett levelében utal arra is, hogy „nemrég dr. Angi István, a kolozsvári konzervatórium esztétája javasolta számomra, hogy hova fordulhatok a megtalált, igen fontos dokumentum ügyében”. Én kerestem az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, Levelestárában, de nem találták. Vagy nem ért célba, vagy máshová került.

A levél eredeti példányát Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszternek küldhették el, ám sem a Magyar Nemzeti Levéltárban, sem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, sem pedig az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács, Tasnádi Nagy András elnök irathagyatékában nem található.² Pillanatnyilag tehát kizárólag a Kosztándi Jenő által megőrzött másolat áll rendelkezésre.

A Barabás Miklós Céh elnöke, Kós Károly és ügyvezető alelnöke, Szolnay Sándor festőművész által aláírt kilencoldalas gépirat az erdélyi magyar képzőművészet meghatározó egyesületének legfontosabb problémáit meglehetősen részletezettséggel vázolja föl. A képzőművészek létállapotáról, legfontosabb egzisztenciális és művészeti gondjairól foglal állást hiteles képet rajzolva. A másolaton a Barabás Miklós Céh pecsétnyomata a két aláírás között elfedi ugyan a dátum napját, de az bizonyosan 1943. november 16. utáni lehet. Ugyanis az 1943. március 27-én átadott kolozsvári Múcsarnokban³ a Barabás Miklós Céh bemutatkozó (és azon a helyszínen egyúttal utolsó) kiállítását 1943. november 16-án nyitották meg, s a tárlatnyitás előtt megtartott egyesületi közgyűlésen (e nemből ez is az utolsó volt) elhangzottak legfontosabbjainak foglalata e levél.

Az első világháború befejezése s a trianoni békeszerződés végrehajtása után a kisebbségbe, nemzetiségi létbe jutott magyar képzőművészek összefogását elsőként eredményesen a helikoni íróközösség vállalta.⁴ Ennek a marosvécsi találkozókon a legfőbb mozgatója két író-képzőművész volt, Kós Károly⁵ és Bánffy Miklós. A korábban megszervezett Erdélyi Szépmíves Céh és az Erdélyi Helikon folyóirat (ezek hátszövege volt a marosvécsi írótalálkozó) intézményesen is melléjük állt. Könyvek tervezése, illusztrálása, műveiknek a folyóiratban való publikálása, kiállításuk megszervezése (1930) szolgáltatott biztos alapot a Barabás Miklós Céh létrehozásához. A kezdeti lendület azonban megtorpant,⁶ majd csak 1940–44 között, az új történeti periódusban, Észak-Erdély Magyarországhoz történő visszakerülésekor kapott új erőre. Ekkor zajlott a Barabás Miklós Céh dina-

mikusabb, fontos kiállításokat, új tagok fölvetelét (köztük a fiatal generáció fontos alkotóit), egyáltalán: a képzőművészeti kultúra terjesztését, gazdagítását is célul tűző tevékenysége. Az új történeti keretek között, az 1940 szeptemberétől kezdődő periódusában, az új magyar időben, azt gondolhatnánk, hogy szélesebb és tartalmasabb lehetőségek skáláján mozoghatott és egzisztálhatott a most már létszámában és vállalt föladataiban is megerősödött korporáció. Ám még az Osztrák–Magyar Monarchia időszakából örökölt évtizedes hátrányokat és intézményi hiányokat (művészeti felsőoktatás, művészettörténet egyetemi oktatása, galériák, művészeti múzeumok, köz- és magánmecenatúra, műgyűjtők hiánya vagy minimális megléte) kellett volna leküzdeniük. A problémák látásában és láttatásában, a megoldandó kérdések fölvezolásában a Barabás Miklós Céh elnökének, Kós Károlynak meghatározó a tevékenysége.⁷

A helikoni gondoskodásból kilépő, önálló egyesületté alakulásukat deklaráló közgyűlésen Kós Károly elnök értékelte a céh első periódusát is: „Egykori kisebbségi helyzetben, sorsunk parancsára, immár több mint évtizede alakítottuk meg a Barabás Miklós Céhet, az erdélyi magyar képzőművészek szabad szervezetét abból a célból, hogy egyrészt az igazi értéket termelő művészeket, közös érdekeik munkálására, egy közösségbe szervezzük, másrészt művészetben tájékozatlan közönségünknek és sajtónknak Erdély művészeinek ez a természetes kiválasztódása már önmagában helyes tájékozódást adjon. A minden anyagi és jórészben erkölcsi támogatást is nélkülöző Barabás Miklós Céh ezt a kitűzött célját kisebbségi sorsunk folyamán aránylag jól munkálta.” Az egyesületének új lendületet, nagyobb tennivalókat adni akaró elnök, ha az egyesületi múlt értékelésében elnézőbb is, de a jelent, a tennivalókat élesen, bárminemű udvariaskodó körülírást mellőzve írja le: „Észak-Erdélynek Magyarországgal való egyesülése óta azonban a helyzet gyökeresen megváltozott, mert míg a múltban erdélyi társadalmunk kisebbségi feladatai egyikének vállalta volt az erdélyi képzőművészeti munka támogatását, illetve munkásainak munkája és kenyere biztosítását, viszont az új helyzetben mint társadalmi kötelességet nem tartja ezt többé a maga feladatának, hanem elvégzését az államra és annak illetékes szerveire hárította vissza. S a való helyzet az, hogy azok a hatóságok, melyek az erdélyi képzőművészeti munkának ma köteles gondviselői, nem ismerik képzőművészetünk helyzetét és viszonyait, és erdélyi művészeinknek ma senki számon tartó, helyesen értékelő gazdája nincsen.” Mindez – Kós szerint – az alábbiaknak is következménye: „A visszacsatolt Erdélyben ma elég nagy arányú középítkezéssel kapcsolatos képzőművészeti és iparművészeti ipar folyik, rengeteg arckép festődik, szobrászmunka, díszítő- és iparművészeti munka, sőt freskó is készül hatóságok, közületek, vállalatok, társaságok rendelkezésére. De míg ezekből a munkákból éppen értékes, megbecsült erdélyi művészeinknek morzsák is alig jutnak, előttünk ismeretlen építészek, festők, szobrászok, iparművészek és művészeknek sohasem tartott szürke mesteremberek, sőt ismert üzletes kontárok is tervezik, alakítják, díszítik új vagy újjá alakított középületeinket, festik és faragják nagyjaink arcképeit, s örökítik meg a mi erdélyi múltunk emlékeit hatalmas falfelületeken, és rendezik meg hangos sajtóreklámmal és a hatóságok támogatásával szörnyű kiállításait. S a mi erdélyi földünkön kisarjadt, itt fejlődött, itt élő művészeink legjava ma erdélyi hazájában komoly megbízás nélkül vagy teljesen munka nélkül elkeseredve állapítja meg a zsolttárróval, hogy »Öröködbe, Uram, pogányok jöttek...«” S mindezek alapján az elnök kijelenti, hogy „ez a komoly és válságos helyzet figyelmeztet immár parancsolóan arra, hogy a magunk számára megteremtjük azt a törvényes szervezeti formát, melyben a közösség erejével minden illetékestől követelni tudjuk és ki is verekedhessük nagyon is elfelejtett, sőt megtagadott jussunkat: hogy a magunk erdélyi hazájában a mi őseink és népünk földjén minket, Erdély hivatott és mindig hűséges művészfiait elsősorban és mindenki más előtt illet meg a munka és kenyér”.⁸ Mindezen tennivalókra figyelmeztetés és cselekvésre sarkallás csupán a magyar hadsereg észak-erdélyi bevonulása (1940. szeptember 5–13.) után több mint egy évvel fogalmazódott meg. Vagyis várakozás és türelem jellemezte az új periódusban az erdélyi képzőművészeket, ám a berendezkedő magyar adminisztráció zömmel magyarországi alkotókat foglalkoztatott Erdélyben is, s így az ott élők számára csupán megbízásmorzsák, kis volumenű felkérések jutottak. A bemutatott helyzet megváltoztatása érdekében a frissen alakult képzőművészeti egyesület elnöke azt is bejelentette, hogy a „Barabás Miklós Céh vezetősége a legsürgősebb érintkezésbe lép a kultuszminisztériummal, a vármegyével és a várossal és minden olyan fórummal, amely a céh céljai megvalósításához hozzásegíti”.⁹ Megszülethettek az őket érintő ügyekben a jelzett hivataloknak eljuttatott beadványaik, de ezek máig nem kerültek nyilvánosságra.¹⁰ Bizonyosnak tűnik, hogy az említett potenciális segítők közül

Kolozsvár városa s annak első embere, dr. Keledy Tibor polgármester¹¹ próbált a leginkább melléjük állni: többek között városképfestési pályázatot hirdettek,¹² hatékonyan támogatták a sétatéri Múcsarnok fölépülését.

A Barabás Miklós Céh 1941-es törvényesítése, egyesületté alakulását megvalósító közgyűlése (1941. november 16.) után két évvel tartották a művész-szervezet rendkívüli, kolozsvári közgyűlését (1943. november 14.). Ezen a plénumon újra és most már minden korábrinál élesebben, egyfajta jogos türelmetlenséggel felvetődtek mindazok a kérdések, amelyek nagy részét az elnök egyesületté alakulásukkor már kifejtett. Ha mérlegre tesszük a Barabás Miklós Céh történetének ezen legaktívabb, kétéves peiódusát, fontos eredményeket is rögzíthetünk: kiállítások (katalógussal) megszervezése Erdély városaiban, a fiatal generáció tehetséges tagjainak egyesületbe emelése, pártolása, a tagság bővítése, közönség- és sajtókapcsolataik erősítése, nagyobb magyarországi érdeklődés megnyilvánulása az egyesület egésze¹³ és az egyes alkotók művei iránt is (kiállítások, publikációk, vásárlások¹⁴ stb.). Ám bizonyos jelenségek fölerősödése (Magyarországról színvonalatlan művek érkezése, hamisítások stb.) és az 1941-ben (s gyakran korábban) kifogásoltak alig orvoslása, sőt, egyes régi problémák elmélyülése újabb tennivalók kitűzését, erősebb érdekérvényesítést követelt. Az 1943. november 14-i, a kolozsvári Múcsarnokban először bemutatkozó kiállításukhoz kapcsolódó közgyűlésen fölmerült – többek között – az igény arra, hogy a középítkezések építési költségeinek 2%-át művészi díszítésre fordítsák (Debreczeni László), szorgalmazták az egyházi megrendeléseket a tagjaiknak (Vásárhelyi Z. Emil, Varga Mátyás), Szervátiusz Jenő pedig leszögezte, hogy „az erdélyi közmunkákból az erdélyi művészek nem részesültek”.¹⁵ Az ezen a közgyűlésen fölvetett és megvitatott problémákat, az erdélyi magyar képzőművészek egyesületbe tömörült tagjainak megélhetését alapvetően javító intézkedések szükségességét az egyesület alapszabályzatát is megfogalmazó elnök foglalta írásba.¹⁶ Az utolsó közgyűlésükön elhatározták, hogy memorandummal fordulnak az Országos Művészeti Tanácshoz, annak elnökéhez, Tasnádi Nagy Andrásához.¹⁷ Az alább következő, a Barabás Miklós Céh képzőművész-tagságát és általánosabban az erdélyi magyar képzőművészet feszítő kérdéseit taglaló beadványt a megszólítása szerint eljuttatták Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszternek is.¹⁸ A levél részletesen föltárja s érzékletesen bemutatja mindazon kérdéseket, gondokat, tennivalókat, amelyek az erdélyi magyar képzőművészek egyetlen szervezetének tagságát foglalkoztatták 1943-ban, és kérdéseikre megoldásokat, elintézési metódusokat reméltek.

*Nagyméltóságú Miniszter Úr,
Kegyelmes Uram,*

A Barabás Miklós Céh, erdélyi magyar képzőművészek egyesülete, tisztelettel az alábbi beadványunkkal, illetőleg kéréseinkkel fordulunk Nagyméltóságodhoz, kérve javaslataink és kéréseink türelmes elolvasását, illetve meghallgatását, indokolásunk gondos mérlegelését, s végül indokolt kéréseink lehető teljesítését.

Céhünk mint az erdélyi magyar képzőművészek szabad munkaközössége másfél évtizeddel ezelőtt, tehát még a román uralom idején, abból a szükségességből alakult meg, mely a kisebbségi sorsban való magyar élet megtartásának elsőrendű, szinte kizárólagos feltételül szellemi kultúránk terén való szervezett közösségi munkát tette kötelességünké.

Minden külső kezdeményezés nélkül, és természetesen minden külső támogatás nélkül is, sőt, a román hatóságok állandó gyanakvásától kísérvé, igazi, hivatott művészeink és tehetségeink gondos megválasztásával szerveztük meg magunkat azzal a pontos célkitűzéssel, hogy egyrészt a képzőművészeti munkafolyamatosságát Erdélyben minél magasabb színvonalon életben tartjuk, sőt fejlesszük; magyar társadalmunk művészi nevelése által azt biztosítjuk; másrészt a lelkiismeretlen zugkereskedelem által reánk szabadított kontárság ellen szervezeten és az általunk felvilágosított és ellenőrzött sajtókritika segítségével a harcot eredményesen felvesszük; s végül a két együttható megértő támogatásával hivatott művészeink számára munkájuk biztosítását, termelésük értékelkedését és állandósítását, új művészgeneráció nevelését és munkába állítását nagyon szűkös viszonyaink között is lehetővé tegyük.

Hogy ez milyen mértékben sikerült Céhünknek – mely máig is egyetlen képzőművészeti szervezet Erdélynek –, azt az eredmény bizonyította be. Még a román uralom utolsó éveiben rendezett budapesti Céh-kiállításunkon bemutatott művészi teljesítményünket a fővárosi sajtó, a közönség és a kultuskormány illetékes ítélete olyan magyar értékteremtésnek állapította meg, mely korlátozott terjedelemben

ugyan, de súlyban egyenértékű a szabad magyarországi művészi termeléssel, viszont sajátos szelleme, a magyar földben, tájban és a magyar lélekben mélyebben gyökerezése a magyar képzőművészet új szí-
nét, külön való gazdagodását ígéri, sőt jelenti.

Hogy ezt az eredményt szinte a semmiből, csupán fanatikus hitünkkel, minden emberi és társadal-
mi igényünkről való lemondásunkkal és minden erőnk és akaratunk állandó és makacs megfeszítésével
érhettünk el, azt talán nem kell külön hangsúlyoznunk és bizonyítanunk. De cselekedtünk, mert sorsunk
parancsára vállalt kötelességünknek tudtuk ezt, és kitarítottunk abban a reménységünkben, hogy vége
lesz egyszer ennek a megpróbáltatásunknak is, és akkor jobb, emberibb körülmények között, még na-
gyobb eredménnyel szolgálhatjuk szegény Erdélyünk magyar kultúrájának továbbépítését.

Reményünk első fele beteljesedett: a politikai megváltás most három esztendeje bekövetkezett: Er-
dély fele megint magyar föld lett. S azt hittük, azt kellett hinnünk, hogy a babilonai szolgaság megalá-
zó, embertelenül nehéz korának számunkra vége lett, s az erdélyi magyar képzőművész is részesülni
fog természetesen mindazokban a jogokban, melyeket a román uralom tőle megtagadott, megkapja a
magyar kultuskormányzat részéről az őt arányosan illető részt a minden hivatott és dolgozó magyar
képzőművész szellemi fejlődését és gazdagodását szolgáló támogatásból, illetékes lesz beleszólani
mindazokba az intézkedésekbe, melyek Erdély képzőművészeti kultúráját illetik, és mindennél magától
értetődőbben érvényesülni fog a természetes joga, hogy minden erdélyi művészi munkaalkalomban el-
sősorban erdélyi művész munkája fog igénybe vétetni.

Nagyméltóságú Miniszter Urunk, türelemmel és szó nélkül várakoztunk és reménykedtünk három
esztendeig reményeink valóra válására. De ma már kötelességünk őszintén és kertelés nélkül megmon-
danunk, akármilyen kellemetlen is ez számunkra, hogy jogos reményeinkben, bizonyosságnak tu-
dott hitünkben mélységesen és keserűen csalódtunk.

Hogy ez a csalódásunk indokolt, annak bizonyosága az alább felsorolandó néhány tény is:

Céhünk, mint Erdély egyetlen képzőművészeti hivatásszervezete, számon tartja kötelességszerűen
Erdély minden hivatásos és elhivatott művészt, számon tartja a maga területének utánpótlását szol-
gálni hivatott, művészi életpályára készülő fiatal generációt, számon tartja a leromlott, sőt huszonkét
évig megrontott és megszegényedett Erdélyben most folyó művészi újjáépítés folyamatát. E számontar-
tás tapasztalatai alapján állapította meg, hogy:

1.) Hivatott erdélyi magyar művész három év óta (s azelőtt huszonkét évig természetesen) alig ka-
pott támogatást vagy ösztöndíjat, hogy külföldi, sőt bár belföldi tanulmányokkal, tanulással látását bő-
víthesse, szélesíthesse, tudását mélyíthesse.

2.) Egyetlen művészi pályára vágyakozó tehetséges erdélyi fiatalemberünk nem kapott támogatást,
anyagi segítséget, hogy a sajnosan Budapestre központosított valamelyik művészeti iskolában tanul-
hasson. Vagy ha igen, úgy a tekintetben Céhünkhöz nem fordult senki sem tájékoztatás vagy javaslatté-
tel céljából. (Itt jegyezzük meg jellemzőképpen: Erdély képzőművészeinek fejlődését, a művészi látását
és művészeti kultúrájának nevelését szolgáló egyetlen intézmény létesült három esztendő óta: a Ko-
lozsvár város közönsége megértő áldozatkészségéből felépült városi múcsarnok, mely a helyzetet jel-
lemzően egyben Erdély egyetlen képzőművészeti intézménye is mai napig.)

3.) Három év óta a kormányzat vagy közhatóságok által Erdélyben létesített, állított vagy megren-
delt jelentősebb, új művészi munkában nem részesült erdélyi képzőművész. És ha kivételképpen igen,
akkor az nem lehetett hivatott, érett és elismert művész, tehát csak olyan, akit Céhünk számon nem tart.
Egyetlen jelentősebb kivételről tudunk: a kolozsvári hadtestparancsnokság épületének ismeretlen ter-
vező által szörnyű és nevetséges, ún. „magyar” stílusban való gyökeres átépítése alkalmával egy festő-
művésznünk is hozzájutott néhány tempera falkép festéséhez (természetesen több budapesti művész
mellett), és egy szobrászművésznünkkel is készítették néhány szobabútortervet.¹⁹

Tudtunkkal törvény kötelezi a törvényhatóságokat, hogy minden új építkezésük összköltségének
2%-át képzőművészeti munkarendelésre kell fordítaniuk. Bizonyos azonban, hogy minden város és vár-
megye költségvetésének arányos (nagyon kicsiny) százalékát képzőművészeti kiadásai fedezésére ír-
nyozza elő. Hogy ezt az összeget erdélyi törvényhatóságaink hogyan és mire költik el, nem tudjuk ellen-
őrizni, de azt tudjuk, hogy Kolozsvár és Marosvásárhely városa kivételével egyetlen törvényhatóságtól
sem kapott művészi megrendelést, tehát kenyeret egyetlen számon tartott, tehát értékes művésznünk
sem. Viszont tudjuk, hogy többek között Kolozs vármegye a vármegye homlokzatáról a román világban
levért címerét román szobrászművésszel mintáztatta és készíttette el.

Megállapítottuk, hogy a három év óta Erdély területén a minisztériumok, hatóságok, közintézmények, törvényhatóságok által állított szobrok túlnyomó része, a jelentősebbek mind, Erdélyen kívül élő és dolgozó szobrászoknak nem is túlságosan sikerült alkotásai. Abból a sok száz kormányzói portréból, amik Erdélyben törvényhatóságok, közintézmények számára készültek, 5%-ot sem erdélyi művész festett, de vannak köztük budapesti műkereskedők által látatlanban rendelt, ill. szállított „valódi” olajportrék is elég szép számmal.

Megállapítottuk, hogy még a Kolozsvári- és Nagyvárad Művészi Hetek emléklakettjeit is budapesti szobrászokkal mintáztatta a rendezőség, erdélyi szobrásszal nem is próbálkozott.

Három esztendő óta Erdélyben nagyarányú újjáépítés történik, jórészt az állam és törvényhatóságok részéről. Hatalmas iskolák, paloták, kaszárnnyák, szállodák stb. épülnek és épülnek újjá. Ez építkezések tervezési programjában többnyire bennfoglaltatik igen helyesen az is, hogy művészi megjelenésükben Erdély illetve vidékeinek helyi építkezési jellegét tükrözzék. Bizonyára azzal a céllal, hogy Erdélynek az utóbbi félszázad, de különösen a román uralom idejében erősen megromlott, elkorcsosított művészi megjelenését visszanesemesítsék, illetve az új Erdély a régi magyar Erdély művészi hagyományai alapján épüljön tovább. Az építési terveket a kormány, ill. a hatóságok részben pályázatok útján szerzik be, részben közvetlen megbízás útján. Az építészeken kívül szobrászok, festők, iparművészek is kaptak munkát az épületek művészi kiképzése kapcsán. S ezekből a nagyarányú, jórésztükben teljesen új építkezésekből és azok kapcsán egyetlen erdélyi művész sem kapott megbízást (a fentebb említett kolozsvári hadtestparancsnokság festői, szobrászi és iparművészeti munkáin kívül).

Igazság, hogy némelyikükre kiírt nyilvános pályázatokra, tudtunkkal, egyetlen erdélyi művész sem adott be tervet, ill. mintát; ennek pedig az az oka, hogy régi tapasztalatok szerint a mindig budapesti zsűri döntése csak véletlenül díjaz nem budapesti tervet vagy mintát, annál kevésbé juttatja, ill. ajánlja kivitelre a nem budapesti művészt.

Érthető, emberi dolog. De bizonyos az is, hogy Erdély számára kiírt művészi pályázatok megbírálására akadna Erdélyben is legalább olyan hozzáértő zsűri, mint Budapesten, s annál bizonyosabb, hogy a budapestinél helyesebben tudná megítélni, mi kell nekünk, és mi fejezi ki leginkább az erdélyi jelleget. Erdélyi zsűri és erdélyi zsűrizés esetében pedig bizonyára akadna erdélyi pályázó is.

Annak a ténynek, hogy Erdélybe ma szinte kizárólagosan nem erdélyi művészek (vagy nem is művészek) szállítják a jelentősebb művészi termést, eredménye az, hogy örvendenünk kell, ha ezek az új építészeti, szobrászati, pikturális és iparművészeti alkotások nem összességükben ide nem való, sőt olcsó külső hatásokkal operáló vagy éppen tehetségtelen és művésztetlen alkotások, de akadnak közöttük egészen ízléses, rendes munkák is. Egyben azonban mind megegyeznek: idegen levegőt, nem erdélyi, de nem is magyar szellemet importálnak Erdély ezeréves hagyományokon épült, sajátosan magyar művészi képébe.

Hivatkozunk a Kultuszminisztérium által a Kolozsvári Művészeti Hetek kapcsán Kolozsvár ősi és minden magyar városterek közül legjellemzőbb és legművészibb főterének művészi helyreállítására kiírt pályázatára, ill. a beérkezett és kiállított pályamunkákra. Mind budapesti építőművészek munkái voltak, melyek, valóban művészi elgondolásaik mellett, mégis mindennél jobban bizonyították, hogy a budapesti művésznek idegen levegő, ismeretlen kultúrvilág a mi Erdélyünk. Ahány tervet láttunk, annyi stílust és elgondolást is, de Kolozsvárhoz, Erdélynek legerdélyibb, legművészibb és legérettebben magyar városához egyiknek sem volt semmi köze.

Hivatkozunk az új Szeretfalva–Dédai vasútvonal nekünk idegenszerű, nem a mi lelkünkéből fakadt, nem a mi építőszellemünket tükröző, ún. „magyar jellegű” nagyobb és kisebb épületeire. Hivatkozunk a Kereskedelmi Minisztérium csíkszeredai szállodaépületére. Hivatkozunk az eddig százszámra épült O. N. CS. A. házakra, a vármegyék által építtetett járási, községi középületekre, a honvédség által épített laktanyákra, a marosvásárhelyi „Hangya” székházra stb.

Következménye pedig ennek a nélkülünk való lázas művészi tevékenységnek az, hogy a mi hivatott művészeink ma kevesebb, sőt jelentéktelenebb munkához jutnak, hogy alárendeltebb segédmunkákkal kénytelenek a kenyerüket megkeresni, mint a román uralom nyomorúságos évtizedeiben. Hogy tehát anyagiakban szegényebbek, lelkükben kifosztottabbak, s jövődjük ma kilátástalanabb, mint volt akkor, amikor az Úristenen kívül senki patrónusunk nem volt.

A fentiek meggondolása után senki sem csudálkozhatik, és senkinek sincsen joga megbotránkozni, ha az erdélyi művész lelkét a csalódottság és keserűség mellett még a megalázottság kegyetlen súlya is terheli – a maga hibáján kívül.

Nagyméltóságú Miniszter Uruk,

Nem akarunk hálátlanoknak feltűnni, és hálásan ismerjük el, hogy a kormány aránytalanul sokat áldozott három esztendő óta Erdélyre. Megbecsüljük teljes értéke szerint mindazt, amit a Kultuszkormány Erdély művészeti kultúrájáért áldozott. Hasznos volt a Kolozsvári Művészeti Hetek, hasznos és gyümölcsöző az idei Székely Művészeti Év rendezése. Nem felejtjük, hogy Céhünk budapesti és erdélyi kiállításai alkalmával a kormány, a főváros, Kolozsvár és Marosvásárhely városa tekintélyes összegeként vásárolt. Egyes művészeink kitüntetések kaptak, dicséreteket, jó fogadtatást és – kecsegtető ígéretek.

De ezek a kiállítások, kitüntetések, dicséretes ritka ünnepnapok voltak csupán, melyek nem jelentik a hétköznapi természetes, állandó és szükséges életét, munkáját és kenyerét. Nem jelentik Erdélynek az erdélyi szellemű, hagyományú művészeti kultúrában való természetes, egységes és zavartalan továbbélését, de nem jelentik Erdély magyar művészeinek biztonságos megélhetését és tehetségüknek, képességeiknek fejlődési lehetőségét sem, nem jelentik munkájuknak szegény erdélyi hazájuk javára és a közös magyar művészeti kultúra gazdagodására való érvényesülését.

Kegyelmes Uruk,

Józanul igyekeztünk megítélni a helyzetet, és bizonyára nem akartunk túlozni. Bevallottuk, hogy csalódottak, keserűek és megalázottak vagyunk. Nyíltan, őszintén tesszük ezt, mert az igazat mondást tartjuk Méltósággal szemben illendőnek és magunkhoz is méltónak.

Huszonkét esztendő alatt megszoktuk, hogy a magunk lábán járjunk, a magunk józan eszével gondolkozunk, és a magunk szemével lássunk. A három éve nálunk divatba jött, szinte állandó ünnepek, zászlólobogtatások, szép, lelkesítő szavak, vállvergetések, a divatba hozott Erdély nem szédítetek meg minket, és nem fognak eltéríteni attól az akaratunktól, hogy a magunk életét, sorsát és Erdély belső életét és sorsát elsősorban mi vagyunk jogosultak intézni, és senki más. Ezért a felelősséget is vállaljuk, mert vállalnunk kell azokkal szemben, akik utánunk jönnek majd: a mi utódaink. Viszont senki rajtunk kívül, a mi megkérdésünk nélkül nem jogosult kisajátítani és a maga idegen képére alakítani azt az Erdélyt, melyet végeredményben mi ismerünk, nem más. Bizonyosak vagyunk a kormányzat jóindulatában, de bizonyosak vagyunk abban is, hogy ahogy Erdélyt istápolja, segíti, építi, erősíti, az nincsen mindig helyesen, okosan csinálva, mert a kormányzat sem ismeri eléggé Erdélyt. S ezért sokszor bajt okoz nekünk, amikor pedig jót akar, helytelenül cselekszik, amikor rólunk nélkülünk ítélkezik, és amikor megfélemlít arról, hogy Erdélyt, mely ezer esztendeje különvaló világ, különvaló élet és különvaló szellem, egy kalap alá fogja és ugyanazzal a mértékkel méri, mint az Erdélyen kívül álló Magyarországot.

Hogy mi a képzőművészet terén helyesen látjuk és ítéljük a dolgokat és a helyzetet, arra bizonyítunk, hogy ugyanígy látják ezt Magyarországnak más, mindenestre a Tiszán túli, keleti tájai is. Kassa, Ungvár, Debrecen komoly képzőművészei ugyanazt a csalódottságot, elégedetlenséget érzik és vallják, amit az erdélyi művészközösség. És ugyanaz a véleményük a kormányzat centralizáló törekvéséről, mely – bizonyosan a legjobb akaratból – minden ellenkező, regionális véleményt és jószándékot kíméletlenül elfojtani igyekszik.

Nagyméltóságú Miniszter Úr,

Nem kérünk magunknak semmiféle külön jutalmat, elbánást, nem kérünk ajándékot, privilégiumot, kivételezést. De kérjük azt, ami hitünk szerint minket, dolgozó és értéktermelő magyar képzőművészeket kétségtelenül megillet: kérjük azt a lehetőséget, hogy Erdélyben, a mi hazánkban munkánk után ne csak megélhessünk, de aktív tényezői lehessünk Erdély magyar képzőművészeti életépítésének. Kérjük, hogy minden esetben, amikor Erdélyt illető képzőművészeti probléma vagy építő szándék merül fel, a kormányzat a mi véleményünket is kérje ki, és a mi megkérdésünk nélkül véglegesen ne intézkedjék. A mi kormányzatunk nem tagadhatja meg a mi illetékességünket a magunk dolgaiban. S kérjük a minden más elismert képzőművészeti egyesülettel, szervezettel, illetőleg minden más magyar művészegyéniességgel való egyenlő elbánást.

E kéréseket az alábbi pontokba foglalva röviden precizírozzuk:

1.) Erdély hivatott és elismert művészei arányosan részesüljenek minden állami ösztöndíjban, kedvezményben, segélyben, melyet a kormányzat magyar művészek továbbképzésére fordít.

2.) A művészi pályára készülő, tehetséges erdélyi magyar fiatalok számára, akik szegénységük miatt és mert Erdélyben semmiféle művészképző iskola nincsen, elvesznének a magyar kultúraépítés számára, tanulási ösztöndíjak, ingyenes internátusok biztosíttassanak Budapesten minden évben és meghatározott számban.

E két pontban meghatározott esetekben a kormányzat értesítse a kijelölt személyekről a B. M. Céhet is, hogy a Céh is megadhatta reá a maga véleményét, illetőleg a Céh is segíthesse a maga indokolt személyi ajánlásait.

3.) *Az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács tagjai közé hívassék be megfelelő számú erdélyi képzőművész is. De azokat illetékes erdélyi szerv vagy szervek jelöljék ki.*

4.) *A kormányzat, ill. állami hatóságok és intézmények által Erdélyben létesítendő minden művészi objektum, intézmény, szervezet vagy akció tervéről értesíttessenek Erdély megfelelő szervezetei, egyesületei, illetve szakemberei is azzal, hogy a maguk véleményét, elgondolásait illetékes helyen közölhesék.*

Erdélyt illető képzőművészeti pályázatokat Erdélyben döntse el többségében erdélyi szakemberekből összeállított zsűri.

5.) *A kultuskormányzat eszközöljön ki megfelelő államsegélyt egy Kolozsvár városa által tervbe vett képzőművészeti, illetőleg művészeti műhelyiskola megvalósításához.*

Nagyméltóságú Miniszter Urunk,

a fentiekben ismertettük mindazt, ami ma bennünket, Erdély képzőművészeit mindenek felett foglalkoztat, bánt és keserít. Ismertettük a módokat, melyek által minden külön áldozat nélkül, csupán egyszerű intézkedésekkel egészséges és természetes művészi életet és termelést lehetne és kellene életre hozni. Rövid pontokban soroltuk fel azt a néhány kérésünket, melyeknek teljesítése esetében hiszünk, hogy a mai nehéz viszonyok között kormányzatunk mindent megtett egyelőre az erdélyi képzőművészek eredményes termelőmunkája, Céhünk közösségi célkitűzései és Erdély sajátos szellemű magyar képzőművészetének helyes irányban való továbbépítése érdekében.

Bocsánatát kérjük, ha szavaink néhol kemények, megállapításaink kellemetlenek voltak. De nem a kellemetlenkedés volt a célunk, hanem az igazmondás és a való helyzetkép őszinte megmutatása. Hiszszük, hogy Nagyméltóságod megérti és méltányolja ezt a törekvésünket és javaslatainkat, kéréseinket jogosnak és lényegükben teljesíthetőnek ítéli.

Ebben a reménységünkben vagyunk Nagyméltóságodnak őszinte tisztelettel:

Kolozsvár, 1943. november hó

„Barabás Miklós Céh”

*Szolnay Sándor
festőművész*

*Kós Károly
ü. v. alelnök*

A levél címzettjei közül csupán egy részleges válasznak is értékelhető adatot erősít meg egy 1943. február 14-én Szolnay Sándornak írt Kós Károly-levél: „Levelet kaptam az O. Irodalmi és Művészeti Tanácstól, illetve Tasnádi Nagy Andrásról, melyben közli, hogy stipendiumokat eszközölt ki a kultusztól. Kéri, hogy beszéljük meg, kiket ajánlanánk művészeink közül.”²⁰ A történelem ismét radikálisan közbeszólt: kevés idő maradt, hiszen a kiválasztott s javasolt ösztöndíjasok már nem vehették igénybe a stipendiumaikat, mert a német hadsereg 1944. március 19-én bevonult Magyarországra, így Észak-Erdélybe is. A Múcsarnok épületében néhány egyesületi tag műterme (a gondnok Szolnayé, Szervátiusz Jenőé és Kósa-Huba Ferencé) megszűnt, mivel az épületet a németek tisztizási kaszinóknak használták. A Barabás Miklós Céh utolsó szervezeti föllépéseként értékelhető két vezetőjének, Kós Károlynak és Szolnay Sándornak a meghívása a Magyar Dolgozók Szövetsége 1944. november 22-i értekezletére. A segélykérő levelük megfogalmazásától egy év telt el, amely év az egyesület hanyatlásához, majd tevékenységének a fölfüggesztéséhez vezetett. Maksay Albert 1942-es megállapítását („A politikai erőszak a magyar képzőművészetet beleűzte az önállóságba”²¹) ismét használhatjuk, ám más előjellel: 1944-ben a politikai erőszak az egyesületet a megszűnésbe űzte. „A céh irattári anyagának legfontosabb dokumentumai úgyszintén a háború számunkra utolsó, megpróbáltatásos napjaiban, az 1944-es esztendő októberében pusztultak el.”²² Ha kizárólag a legfontosabb iratok veszttek oda, akkor kevésbé fontosak megmaradhettek. A Kós–Szolnay-féle segélykiáltó levelet az egyesület története szempontjából alapvetőnek, meghatározóan fontos számvetést közlő, érdekérvényesítési kísérletnek értékelhetjük. Kós sokat tett egyes erdélyi műemlékekért, és az egész kérdéskörre volt elképzelése, egy központból történő kezelésükre terve, amelyet ugyancsak egyéni érdekérvényesítésével is próbált erősíteni.²³

Kós Károly levelei,²⁴ a képzőművész²⁵ levélhagyatékának²⁶ tételei között is fontos hely illeti meg a Kosztándi Jenő által megőrzött, bizonyosan 1943. november 14. után fogalmazottat. Benne Kós erőteljes és expresszív stílusa ugyanúgy érvényre jut, mint a tények és összefüggések pontos megidézése, az egyesületi munka elismertetésének és lehetőségeik hasonló egyesületekkel történő egy szintre emelésének óhajtása. Mindez 1943-ban, szinte az utolsó pillanatban a „különvaló” Erdély magyar képzőművészetéért.

JEGYZETEK

¹ A levélmásolat özv. Kosztándi Jenőné (Kézdivásárhely) tulajdona. A levélmásolatra Deák Ferenc művészettörténész-hallgató hívta föl a figyelmemet, s el is küldte számomra. Mindezt ezúton is megköszönöm neki.

² Reisz T. Csaba főlevéltáros, címzetes főigazgató (Magyar Nemzeti Levéltár) szerint „a levél nem lehet fel a levéltárban”.

³ Tervezte Kós Károly.

⁴ „Kultúránk egységének felismeréséből fakad a Helikonnak az az elhatározása, hogy festőművészeinknek segítségére siet, s kérésükre támogatja őket az írók céhéhez hasonló képiró-céh előkészítésében.” KÁDÁR Imre, *A negyedik marosvécsi találkozó*, Erdélyi Helikon, 1929/7, 558.

⁵ Kós Károly *Erdély képzőművészetének problémája* (Erdélyi Helikon, 1928/2, 161–163.) című történeti visszatekintésében jelzi azt is, hogy „elhatározták [...], maguk próbálják összefogni erdélyi művész-magukat szabad-szervezet formájában, melynek tekintélye az igazi művészi termelés védelmét biztosítaná a kontársággal és dilettantizmussal szemben, biztosítaná a komoly kritika lehetőségét és a társadalom művészi ízlését helyes irányba befolyásolná”.

⁶ A vita címe szerint „Válságba jutott erdélyi magyar képzőművészet” tárgykörében több írás jelent meg a lapokban, pl. Kováts József, *Haldokló képzőművészetünkért*, *Ellenzék*, 1934. augusztus 5.; Kováts József, *Haldokló képzőművészet. Szolnay Sándor hozzászólása az Ellenzék e tárgyban megjelent cikkeihez*, 1934. október 21., *Ellenzék*, 1934. október 21., 6.; GULYÁS Károly, *Hogy is állunk képzőművészetünk ügyével? Újabb hozzászólás az Ellenzék e tárgyban megjelent cikkeihez*, *Ellenzék*, 1934. november 9., 6. Tasso Marchini Fülöp Antal Andornak írt levelében (1936. július 3.) említi: Vlasiu panaszkodott, hogy a bukarestiek „az erdélyieket mellőzik, és nemigen juttatnak semmiféle díjat”. Hozzáfűzi, hogy Ladea is panaszkodott, hogy ők sajtótították ki a művészetet. A Papp Aurél (Aurel Popp) és Thorma János szervezte nagybányai művészkongresszusról: „A festő »kongresszus«-ról nem tudsz semmit? Úgy látom, bedöglött erősen, hogy olyan hirtelen elhallgattak a dologról.” *A Dunánál*, Kolozsvár–Budapest, 2007, 155.

⁷ Képzőművészeti tárgyú írásait lásd: Kós KÁROLY *publicisztikája*, szerk. SAS Péter, Pallas–Akadémia, Csíkszereda, 2014.

⁸ *Törvényes egyesületté alakult Kolozsvárott a Barabás Miklós Céh*, Magyar Nemzet, 1941. november 20., 4.

⁹ Uo.

¹⁰ Murádin Jenő, *A Barabás Miklós Céh* (Kriterion, Bukarest, 1978) című összefoglalójában sem említi ilyeneket.

¹¹ „A nagy múltra visszatekintő Erdély művészete ma pang” – állapította meg dr. Keledy Tibor 1942-ben, s így folytatja: „Ki az, aki elsősorban köteles megadni a gyors segítséget? [...] A való élet útjait legkövetlenebbül kormányozni hivatott városi közigazgatás. Pályázatokat írunk ki. [...] Megteszünk mindent annak érdekében, hogy a kolozsvári múcsarnok ebben az évben már hajlékot adjon a művészeti kiállításoknak. [...] Ezen felül mind e mai napig nincs olyan képtár, amely a jelentékenyebb magyar vidéki városokéval versenyezhetne. [...] Kolozsvár városának vezetősége [...] a művészeti élet állandó fejlődésével lépést tartva segítse, példát mutat a művészet megítélésére és támogatására, megvásárolva azokat a művészeti értékeket, amelyekben a jövő fejlődés biztosítékát látja. Ennek sikeres keresztülvitele céljából pedig művészeti tanácsot szervez.” Dr. KELEDY Tibor, *Kolozsvár művészeti célkitűzései = Művészeti Hetek Kolozsvár 1942 május 9 – június 6.*, Országos Irodalmi és Művészet Tanács, Budapest, 1942, 5–8.

¹² SZOLNAY Sándor, *Erdély színei*, szerk. SÜMEGI György, Komp-Press–Korunk, Kolozsvár, 2010, 68–69.

¹³ „Erdélyi művésztelepet szeretnénk kiépíteni a székelység között. [...] Erre a célra a kormányzat megértő támogatása folytán már kaptunk is százezer pengőt” – nyilatkozta Szolnay Sándor. VÉGH József, *Hogyan él ma az erdélyi magyar társadalom? Képzőművészeink új tervei a küzdelmes múlt után*, XXXI. közlemény, 1942. február 26., *Ellenzék*, 1942. február 25., 5. Újraközli: SZOLNAY, *Erdély... i. m.*, 70–73.

¹⁴ „Legtöbb vásárlásról az 1943-as esztendőben tudunk.” Uaz, mint a 9. jegyzet, 88.

¹⁵ Kós KÁROLY *publicisztikája*, i. m., 86.

¹⁶ Ugyan Szolnay Sándor aláírása is szerepel az iraton, de stíluskritikai alapon s Kósnak az erdélyi képzőművészeti tárgyú írásait ismerve egyértelmű bizonyossággal állítható az ő szerzősége.

¹⁷ A memorandum Tasnádi Nagy Andrásához való eljuttatását Gy. Szabó Béla és Vásárhelyi Z. Emil vállalta. Murádin Jenő Barabás Céh, i. m., 73.

¹⁸ Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter 1942. szeptember 8-án jelen volt Fadrusz János korábban lerombolt s megrongált zilahi Wesselényi-szobrának újravatásán. MURÁDIN Jenő, *Fadrusz. Két szobor száz éve*, Gloria–Polis, Kolozsvár, 2002, 89–90.

¹⁹ A kolozsvári hadtestparancsnokság 1942. január 18-án fölvatott épülete a magyarországi kulturális expanzió sokat bíralt építészeti alkotása. A román főgimnáziumi félkész épületét Ormay János építész-mérnök főhadnagy „magyaros stílusban” áttervezte. „A homlokzat karakterét az alkalmazott székely motívumokkal

(oromdíszek, ablak-keretelés, kopjás kőpillérek) teljesen megváltoztatta, a bejárat mellé két őrtálló katona, Borsodi-Bindász Deszõ »Hun« és »Magyar« vitéze került." Haranghy Jenõ „a homlokzat pártázata alá három sgraffitót készített": *Mátyás király diadalmanete, Töhötöm és Szent László*. Szopos Sándor „kolozsvári festõ-mûvész hat erdélyi témájú freskót festett", Szervátiusz Jenõ „a parancsnoki dolgozósobába rusztikus faragású, figurális bútorokat készített. Haranghy a [...] lépcsõházba Horthy kolozsvári bevonulásának nyolcméteres falképét festette, emellett a jeles erdélyi családok (Báthori, Bethlen, Kemény stb.), illetve híres erdélyi városok (Marosvásárhely, Csíkszereda, Beszterce stb.) címereit fogalmazta át Palka Józsefnek, az üvegablakok tervezõ-jének." Szücs György, *Haranghy Jenõ, Írisz*, Budapest, 1994, 28–29. Lásd még Uõ, *Haranghy Jenõ történelmi fal-képei. Debrecen, Parád, Kolozsvár*, Ars Hungarica, 1993/2, 214–218.

²⁰ A Honterus Antikvárium és Aukciósház 93. árverésén (2016. szeptember 17.) szerepelt tizennégy Szolnay Sándornak címzett levél (megjelenés alatt). Az idézett Kós-levél: Katalógus (Budapest, 2016), 336. tétel

²¹ MAKSAY Albert, *Kolozsvár képzõmûvészeti élete a kisebbségi sorsban = Mûvészeti Hetek... i. m.*, 35–45.

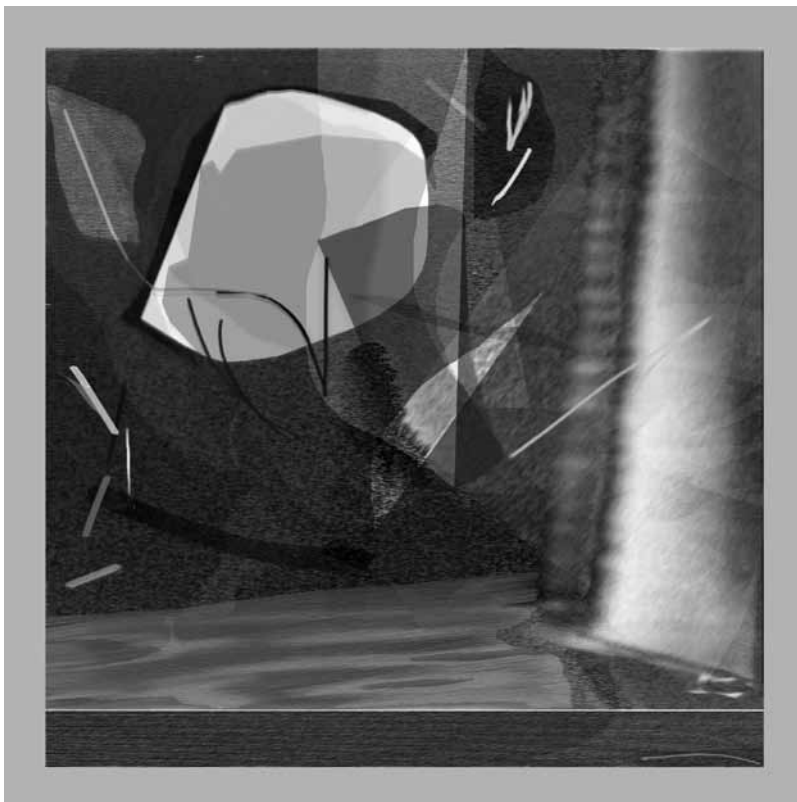
²² Murádin Jenõ Barabás Céh, *i. m.*, 59.

²³ Kós Károly, *Erdély mûemlékeinek védelme. (Részlet a szerzõnek 1940. november 18-án Egyetünkben tartott elõ-adásából)*, közli BARDOLY István, Mûemlékvédelem, 2016/5–6, 359–360.

²⁴ KEMÉNY János, *Adalékok a kecskeméti Mûvésztelep megalakításához*, Mûvészettörténelmi Értesítõ, 1996/1–2, 131–134.; újraközli: *A Kecskeméti Mûvésztelep dokumentumai (1909–1919)*, szerk. SÜMEGI György, L'Harmattan, Budapest, 2009, 38–45.; *Kós Károly levelezése*, szerk. SAS Péter, Mundus, Budapest, 2003; *Édes Idám. Kós Károly levelei feleségéhez*, szerk. BENKÕ Samu, Polis, Kolozsvár, 2011.

²⁵ „Modern, abban az értelemben, hogy a tartalomnak primér jelentõséget tulajdonít a formával szemben.” A fiatal Buday György megfigyelése Kós képzõmûvészeti alkotásaira ugyanúgy jellemzõ, mint a leveleire. BUDAY György, *Kós Károly az erdélyi képzõmûvészetben*, Ifjú Erdély, 1924/10, 10–12. Maksay Albert szerint Kós Károly „szerepe Kolozsvár képzõmûvészeti életében fejezetalkotó”. MAKSAY, *Kolozsvár... i. m.*, 39.

²⁶ Elõ-elõkerülnek Kós-levelek. Pár évvel ezelõtt megkaptam Prágai Dezsõtõl egy Kós-levélnek másolatát: „Romániai Magyar Népi Szövetség Kolozsvár és vidéke 2051/1945. Móricz Zsigmond Kollégium vezetõségének Helyben. Kérjük a Móricz Zsigmond Kollégium vezetõségét, hogy amennyiben lehetséges, Prágai Dezsõ testvérünket, aki az 1944. évben végezte a Kolozsvári Mezõgazdasági Fõiskolát s ott oklevelet nyert és most a Kolozsvári Állami magyar tannyelvû Tudományegyetem Közgazdasági Karának IV. éves hallgatójává iratkozott be, a Kollégium internátusába fölvenni sziveskedjenek. Prágai Dezsõ testvérünket évek óta mint demokrata meggyõzõdésű, derék, öntudatos magyar ember és képzett szakembert ismerjük, akinek szolgálataira mindig számíthatunk. Kolozsvár, 1945. október 19-én Szabadság! Kós Károly.” A Múzeum Antikvárium 31. árverésén (2017. december 8.), katalógus, 160. tétel: Kós Károly dr. Szabó Endrének 1925. szept. 16-án írt levele a marosszentimrei ref. templom helyreállítási munkálatai és az anyagok jegyzéke. Kós levele a Mûemlékek Országos Bizottságának: BARDOLY István, *Amikor Kós Károly templomot vett. Bõvített lábjegyzet néhány MOB-irathoz*, Enigma, 2017/92, 156–164. A szatmári (Románia) levéltár anyagából: Kós Károly és PAPP Aurél levelezése, közli SÜMEGI György, Enigma, 2017/92, 5–155.

ifj. DURKÓ ZSOLT, *Éjjeli tükör*, 2008